

Raporty dotyczące diecezji żmudzkiej i inflanckiej z końca XVIII wieku, opr. Jan Bulak (Historia, Hereditas, Ecclesia, vol. 29), Księgarnia Akademicka, Kraków 2024, ss. 570, ISBN 978-83-8368-154-2, e-ISBN 978-83-8368-155-9.

[*Reports Concerning the Dioceses of Samogitia and Livonia from the Late Eighteenth Century*, ed. Jan Bulak (Historia, Hereditas, Ecclesia, vol. 29), Księgarnia Akademicka, Kraków 2024, 570 pp., ISBN 978-83-8368-154-2, e-ISBN 978-83-8368-155-9]

Recenzowana praca jest ważna z co najmniej dwóch powodów: podjętej tematyki i jej zakresu terytorialnego. Edycja źródeł – zwłaszcza przekrojowych – proveniencji kościelnej nie jest ostatnio wiodącym przedsięwzięciem w polskiej historiografii. Można odnieść wrażenie, że historycy wolą zajmować się mniej wymagającymi, a jednocześnie bardziej spektakularnymi inicjatywami badawczymi, przynoszącymi uznanie i pozycję tak w środowisku naukowym, jak i na rynku wydawniczym. Mozolna praca w archiwach, gdzie godziny i dni spędzane są na odczytywaniu i przepisywaniu starych, częstokroć podniszczonych czy wręcz nieczytelnych rękopisów, nie jawi się nowym adeptom sztuki historycznej jako coś atrakcyjnego, dającego satysfakcję i – niekiedy – powszechną rozpoznawalność jako internetowych celebrytów. Także przestrzeń geograficzna, na której działały opisywane w źródle struktury Kościoła katolickiego obrządku łacińskiego, w powszechnym odbiorze może budzić pewne kontrowersje jako element polskiej legendy kresowej. Kościół katolicki na Kresach to dzisiaj temat dla wielu nie tyle trudny, ile budzący wręcz zacietrzewienie i sprzeciw, traktowany jako efekt zaborczości kulturowej czy wręcz swego rodzaju ekspansji kolonialnej.

Dzieła przedstawienia stanu diecezji żmudzkiej i inflanckiej w końcu XVIII w. podjął się młody, ale mający już liczący się dorobek naukowy i nagradzany za taką aktywność badacz, reprezentujący środowisko Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie. W 2024 r. był laureatem konkursu im. prof. Juliusza Bardacha za najlepszą pracę doktorską, wydaną w ramach serii „Historia, Hereditas, Ecclesia” jako jej tom 24 pod tytułem *Ekonomiczne podstawy funkcjonowania kościołów parafialnych w diecezji żmudzkiej (telszewskiej) w latach 1795–1844*¹. Z kolei za recenzowaną publikację Jan Bulak otrzymał w 2025 r. nagrodę „Przeglądu Wschodniego” w kategorii „Edycja źródeł”. Uprzedzając konkluzję niniejszej recenzji, mogę już teraz przyznać, że w obu przypadkach w mojej opinii były to dobre decyzje.

Omawiana tu praca ma przejrzystą i logiczną strukturę. Rozpoczyna ją wprowadzenie, w którym jako pierwszą poruszono kwestię nadzoru nad Kościołem katolickim ze strony władz rosyjskich po ostatecznej likwidacji państwa polsko-litewskiego i – teoretycznie jeszcze wówczas – zależnego od niego Księstwa Kurlandii i Semigalii.

¹ Jan BULAK, *Ekonomiczne podstawy funkcjonowania kościołów parafialnych w diecezji żmudzkiej (telszewskiej) w latach 1795–1844* (Historia, Hereditas, Ecclesia, vol. 24), Kraków 2023.

Podkreślona została tu rola powstałego 26 II / 9 III 1797 r. przy Justickolegium ds. inflanckich, estlandzkich i finlandzkich Departamentu zajmującego się Kościołem rzymskokatolickim². Celem tej nowo powstałej jednostki było z jednej strony odseparowanie od Rzymu, z drugiej zaś poddanie pełnej kontroli, motywowanej zarówno religijnie (z racji wiodącej roli prawosławia jako wyznania państwowego), jak i narodowościowo (Kościół rzymskokatolicki w pełni utożsamiany z polskością). Jak pisze wydawca źródła: „To z tej instytucji w drugiej połowie 1797 r. wyszło skierowane do biskupów w Rosji zarządzenie, aby do końca grudnia sporządzić raporty opisujące stan diecezji. W niniejszej publikacji prezentujemy dwa z nich, obejmujące diecezje żmudzka i inflancką, a właściwie kurlandzką część tej ostatniej, która nie weszła w skład archidiecezji mohylewskiej” (s. 12). Dalej wspomniane zostaje miejsce przechowywania oryginału źródła (Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne, Sankt Petersburg, zespół 822, inw. 12) oraz zarządzenia biskupa Jana Stefana Giedroycia dotyczącego sporządzenia raportów o stanie diecezji żmudzkiej (Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego, sygn. F203-1, k. 71–73).

Kolejno przedstawione zostały dwa zarysy dziejów i organizacji odpowiednio diecezji żmudzkiej (s. 12–21) oraz inflanckiej (s. 21–24). Z natury rzeczy są to swego rodzaju szkice, mające na celu wprowadzenie czytelnika w lekturę właściwego tematu i jako takie bardzo dobrze spełniają swoją funkcję. Jednakże z racji na to, że tak naprawdę pod nazwą „diecezja inflancka” kryje się tylko jej część kurlandzka, warto byłoby ukazać specyfikę akurat tej jednostki organizacyjnej Kościoła rzymskokatolickiego. O ile katolicyzm w wyniku wojen ze Szwecją i Moskwą w XVII w. praktycznie zanikł na terytorium, które odpadło od Rzeczypospolitej, a na obszarze województwa inflanckiego siedłł drogą zwykłą dłań w tym okresie (budując swoje struktury i nasycając wiernych barokową pobożnością), o tyle w Księstwie Kurlandii i Semigalii jego prawna sytuacja była bardziej złożona. Księstwo powstało jako państwo jednowyznaniowe z luteranizmem jako wyznaniem panującym. Późniejsze dążenia emancypacyjne księcia Wilhelma Kettlera (po podziale Księstwa władcy Kurlandii z Goldyngą jako centrum politycznym), a zwłaszcza dokonane z jego inicjatywy w 1615 r. polityczne zabójstwo dwóch braci – opozycjonistów szlacheckich Magnusa i Gottharda Nolde, skłoniło króla Zygmunta III do powołania specjalnej komisji do zbadania tej sprawy. Komisja działała w styczniu–lutym 1616 r. i w wyniku jej ustaleń król złożył z tronu Wilhelma. Powołana kolejna komisja do rozstrzygnięcia sytuacji w Księstwie 28 III 1617 r. wydała postanowienie znane jako „Formula Regiminis”, regulujące wszystkie jego sprawy wewnętrzne, w tym i wyznaniowe. Obok państwowego luteranizmu dokument ten zezwalał na obecność w Księstwie także Kościoła katolickiego (w praktyce w obu

² Именный, данный Сенату. Объ учрежденіи при Юстицъ-Колегіи Лифляндскихъ, Эстляндскихъ и Финляндскихъ дѣлъ Департамента для Римско-Католическихъ Юстицкихъ дѣлъ, [in:] Полное собрание законовъ Россійской имперіи, съ 1649 года, т. 24: Съ 6 Ноября 1796 по 1798, Санкт-Петербургъ 1830 [Imiennyj, dannyj Sienatu. Ob uczrieżdzenii pri Justic-Kolegii Liflandskich, Estlandskich i Finlandskich dieł Departamenta dla Rimsko-Katoliczskich Justickich dieł, [in:] Połnoje sobranie zakonow Rossijskoj impierii, s 1649 goda, t. 24: S 6 Nojabria 1796 po 1798, Sankt Pietierburg 1830], s. 493 ([Законъ] 17.836 – Февраля 26 [1797]).

obrzędach – zachodnim i wschodnim)³. Pierwsze kościoły katolickie zostały wzniesione w Mitawie i Goldyndze w początkach panowania sukcesora Fryderyka Kettlera, jego bratanka (syna Wilhelma) Jakuba⁴ (wydawca wspomina o tym przy okazji opisu parafii mitawskiej, ale bez ukazania prawnego-histerycznego tła; s. 461, przyp. 1234), a w drugiej połowie XVII i w XVIII w. rozwinęła się szersza sieć parafii (także zakonnych) tego wyznania, zwłaszcza we wschodniej części Księstwa (gdzie były także monastery i cerkwie unickie).

W kolejnej części wprowadzenia przedstawione zostało samo źródło: powód jego powstania (realizacja zadania nałożonego przez petersburskie Justickolegium), jego forma (naśladująca nieco wizytacje kościelne), miejsce przechowywania oryginału (Sankt Petersburg) oraz mikrofilmu (Wilno), z którego korzystano przy jego publikacji. Omówiona została także jego struktura wewnętrzna, zachodzące odmienności między częścią „żmudzka” a „inflancka” oraz jego język: lokalna odmiana polszczyzny z wieloma obcymi (niemieckimi) wtrętami i zniekształceniami. Ostatnim elementem wprowadzenia jest przybliżenie zasad edycji źródła. Wydawca skorzystał oczywiście z klasycznych zaleceń Kazimierza Lepszego (s. 28, przyp. 64), ale wprowadził także szereg własnych rozwiązań, mających na celu zachowanie wartości historycznej wydawanego tekstu w taki jednak sposób, aby współczesny czytelnik mógł go właściwie zrozumieć i wykorzystać (s. 29). Zauważmy tu, że wszelkie ingerencje w tekst i formę źródła są jak najbardziej uzasadnione i prowadzą do jak najlepszej jego czytelności, w różnych zresztą aspektach: geograficznym, językowym czy też informacyjnym. Dosyć zauważyć, że dla uzupełnienia treści źródła wydawca sporządził biogramy około 350 duchownych świeckich oraz około 200 zakonników (s. 33), co jest ogromnym osiągnięciem naukowym. W celu łatwiejszej lektury *Raportów* dołączony został „Słownik skrótów i trudniejszych terminów”. Do tekstu dodano dwie mapy: „Diecezja żmudzka w 1797 r.” oraz „Diecezja inflancka i kurlandzka w 1797 r.” (mają one inne skale i legendy, co wynika z różnicy w liczbie świątyń).

Zasadniczy korpus wydanych źródeł poprzedzony jest istotnym dla poznania okoliczności powstania *Raportów* dokumentem zatytułowanym przez wydawcę „Zarządzenie biskupa Jana Stefana Giedroycia z 24 XI 1797 r. dotyczące sporządzenia raportów o stanie diecezji żmudzkiej”. Tłumaczy on cel całego zamierzenia: „[...] iżby stan całego duchowieństwa tak świeckiego, jako i zakonnego z swoimi funduszami i ludnością [...] był monarsze wiadomy [...]”, podaje środki, jakimi miał być on zreali-

³ *Formula Regiminis* opublikowana ostatnio w: *Kurland. Vom polnisch-litauischen Lehns-herzogtum zur russischen Provinz. Dokumente zur Verfassungsgeschichte 1561–1795*, hrsg. v. Erwin OBERLÄNDER, Volker KELLER, Paderborn 2008, s. 122–145, tu s. 138, 140 (tekst w języku łacińskim), 139, 141 (tekst w języku niemieckim).

⁴ Christoph G. VON ZIEGENHORN, *Staats Recht der Herzogthümer Curland und Semgallen*, Königsberg 1772, num. 146, s. 186–187. W przeprowadzonej w 1761 r. wizytacji tak wzmiankowano te wydarzenia: Mitawa: „Ecclesia parochialis Mitaviensis, iuris patronatus ducalis iuxta foundationem factam a serenissimo principe Curlandiae Iacobo anno 1639” (*Akta wizytacji generalnej diecezji inflanckiej i kurlandzkiej czyli piltyńskiej z 1761 roku*, wyd. Stanisław LITAK [Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Fontes, t. 86], Toruń 1998, s. 190); Goldynga: „Ecclesia parochialis Goldingensis fundata ab illustrissimo principe Kettlerianae lineae Iacobo duce Curlandiae et Semigaliae vi feuda iuxta diploma erectionis de anno 1641” (*ibid.*, s. 232).

zowany, oraz przywołuje sankcje, jakie mogą być użyte w przypadku podania fałszywych danych, braku ich precyzji bądź zlekceważenia zalecenia.

Raporty podzielone są faktycznie – chociaż bez zaznaczenia tego w jakikolwiek sposób – na dwie części (zgodnie zresztą z tytułem): dotyczącą diecezji żmudzkiej (s. 43–456) i inflanckiej (s. 456–513). Część żmudzką otwiera opis diecezji oraz jej centralnych urzędów. Dokonane w niej zostały charakterystyki diecezjalnego duchowieństwa wraz z jego uposażeniem, liczby i rodzajów świątyń, szkół, seminariów, szpitali, zakonów oraz jej życia wewnętrznego. W dalszej kolejności zostały scharakteryzowane parafie diecezji żmudzkiej, według wspólnego dla wszystkich kwestionariusza. Opisy są zróżnicowane: od bardzo lakonicznych do stosunkowo szeroko rozbudowanych, co zależało przede wszystkim od stopnia zaangażowania poszczególnych proboszczów. Część tę zamykają raporty poświęcone parafiom zakonnym (bądź tym, które nie były ośrodkami parafialnymi, w tym bazylikańskiego klasztoru w Podubisiu). Zakończono wątek żmudzki statystycznym podsumowaniem zawierającym m.in. liczbę kapłanów, przystępujących do sakramentu komunii, naturalnego ruchu ludności, danych dotyczących ośrodków zakonnych i prowadzonej przez nie działalności i dochodów.

Drugą część wydanego źródła stanowią raporty o 18 kościołach parafialnych w Kurlandii i Semigalii (czyli tzw. diecezji inflanckiej). Powstały one także według jednego wzoru, chociaż bez zapisywania pytań obecnych w formularzu. I tu objętość opisu zależała od sprawozdającego kapłana, ogólnie jednak są one wyczerpujące i dają obraz sytuacji materialnej i pastoralnej danej jednostki organizacyjnej lokalnego Kościoła.

Każdy z opisów (w obu częściach) opatrzony jest przypisami o charakterze biograficznym i geograficznym, co umożliwia lepsze zorientowanie się w sprawozdawanej materii. Ocena wydanych *Raportów* musi być bardzo wysoka, przede wszystkim z uwagi na ich charakter jako swego rodzaju odbicia rzeczywistego stanu Kościoła katolickiego na obszarze dwóch (niepełnych wprawdzie terytorialnie) diecezji – żmudzkiej i inflanckiej (w jej kurlandzkim fragmencie) – w przejściowym okresie od funkcjonowania w formalnie niezależnych organizmach państwowych (gdzie katolicyzm był wyznaniem panującym) do odnalezienia się w nowej rzeczywistości zaborczej, w której konfesją oficjalną było prawosławie. Potencjał informacyjny *Raportów* jest ogromny: od ukazania ówczesnej struktury organizacyjnej Kościoła, liczebności i stanu duchowieństwa parafialnego i zakonnego, przedstawienia gospodarki parafialnej, ruchu naturalnego wiernych i wielu innych.

Dopełnieniem publikacji jest obszerna i wyczerpująca zagadnienie bibliografia. Archiwalia wykorzystane przy krytycznym wydaniu *Raportów* i skonstruowaniu aparatu naukowego pochodzą z szeregu archiwów, bibliotek i instytucji polskich, litewskich i rosyjskich. Całość uzupełniono edycjami źródłowymi oraz opracowaniami polskimi, litewskimi i rosyjskimi. Tu drobna uwaga – jedno z wydawnictw źródeł drukowanych zapisane jest w następujący sposób: *Akty i gramoty o ustrojstve i upravlennii Rimsko-Katoličeskoj Cerkvi v Imperii Rossijskoj i Carstve Polškom*, [Petersburg] 1849. W innym jednak miejscu, przy spisie wykorzystanych opracowań, dwie wydane w Rosji publikacje zapisano – zgodnie ze stanem faktycznym – cyrylicą. Warto ujednolicić takie zapisy, zwłaszcza że nie ma przecież obecnie żadnych przeszkód technicznych, by to uczynić, a zdecydowanie podnosi to jakość publikacji. Bibliografię zamyka niewielka objętościowo netografia.

Omawiana publikacja została ponadto zaopatrzona w indeksy: osobowy i geograficzny. Nazwiska w indeksie osobowym zawierają wszystkie występujące w wydawnictwie oboczności oraz inne wyznaczniki umożliwiające rozpoznanie konkretnej osoby, natomiast w indeksie geograficznym umieszczono identyfikacje tych miejscowości, które są wymieniane w przypisach, ale bez szczegółowszych objaśnień. Całość więczą streszczenia: w języku polskim i w języku angielskim.

Recenzowana praca jest osiągnięciem ważnym i znaczącym, zarówno z racji na wydany materiał źródłowy, jak i na sposób tego wydania, i na pewno znajdzie swoje poczesne miejsce w badaniach nad Kościołem katolickim na pograniczu żmudzko-kurlandzkim w początkowym okresie jego przynależności do carskiego imperium. Jest efektem ogromnej pracy edytorskiej i naukowej, jaką wydawca musiał włożyć, by osiągnąć upragniony efekt. Jednocześnie lektura *Raportów* uzmysławia czytelnikowi to, jak wielki potencjał kryje się jeszcze w różnorodnych archiwach i bibliotekach co do możliwości badań nad problematyką wyznaniową historycznego pogranicza Wielkiego Księstwa Litewskiego i Księstwa Kurlandii i Semigalii. Należy zatem mieć nadzieję na to, że Jan Bulak nie powiedział w tej mierze swojego ostatniego słowa i opublikuje kolejne wydawnictwa źródłowe. Przybliżana zaś w tym miejscu praca, aczkolwiek stanowi wartość samą w sobie, może być też wspianym punktem wyjścia do dalszych poszukiwań i badań archiwalnych prowadzących do lepszego poznania różnorodnych aspektów dziejów do niedawna zapomnianego, a obecnie na nowo odkrywanego fragmentu kresów dawnej Rzeczypospolitej Wielu Narodów.

Andrzej Gil*

 <https://orcid.org/0000-0002-6415-8339>

BIBLIOGRAFIA

- Bulak, Jan. *Ekonomiczne podstawy funkcjonowania kościołów parafialnych w diecezji żmudzkiej (telszewskiej) w latach 1795–1844*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2023.
- Bulak, Jan, ed. *Raporty dotyczące diecezji żmudzkiej i inflanckiej z końca XVIII wieku*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2024.
- “Imennyy, dannyy Senatu. Ob’ uchrezhdenii pri Yustits’-Kolegii Liflyandskikh, Estlyandskikh’ i Finlyandskikh.” In *Polnoye sobranie zakonov Rossiyskoy imperii, s’ 1649 goda*, vol. 24: S 6 Noyabriya 1796 po 1798, 493. Sankt-Peterburg’: V tipografii Vtorogo otdeleniya Sobstvennoy Yego Imperatorskogo Velichestva kantselyarii, 1830.
- Litak, Stanisław, ed. *Akta wizytacji generalnej diecezji inflanckiej i kurlandzkiej czyli piltyńskiej z 1761 roku*. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 1998.
- Oberländer, Erwin and Volker Keller, eds. *Kurland. Vom polnisch-litauischen Lehnshertzogtum zur russischen Provinz. Dokumente zur Verfassungsgeschichte 1561–1795*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2008.

* Instytut Nauk o Polityce i Administracji, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

 andrzej.gil@kul.pl